

FORMAGNÍS PEUPES ET LINGAEDJES.

On a passe a l' eure d' ivier: Est çki totes les ôrlodjes toûnnut a l' minme vitesse ?

À moes d' awousse, on a polu lére, dins l' gazete l' *Espress*, ki, dins les teritweres francès di houte del Grande Basse, on saye a tote foice di râyî les indidjennes foû d' leu culteure.

Pupont d' Polinezins âs Markijhes, pupont d' Canakes el Nouve Caledonreye et pupont d' Wayanas e l' Gwiyane. Rén k' des stoks des bons Francès totavâ.

Po l' Administrâcion Cintrâle, i gn a pont d' Indyins e l' Gwiyane, i gn a ki des ptits « peupes des bwès », ki n' ont k' a dmorer moyeas et esse tertos d' acoidr po leyî fé l' adjincnaedje di leus terit-weres en on « pâk naturel » ki va si Bén profiter âs djins d' à lon k' î vont poleur fé rapoirter leus cwârs.

E l' Polinezeye, c' est l' pus foirt ki wangne. A Mourourowa on n' si va nén djoker d' î sayî les agayons atomikes. Disso les iyes di Touamoto, Bora Bora et Moworeya, on va co basti des pus grands ostés po les torisses. Les djins sont tapés foûs des teres ki produjhnut leu-z amagnî et d' leus bounès plaeces âs pexhons.

Les 7 000 Canakes del Nouve Caledonreye, ki s' pârtixhnut e 341 tribus et î câzer 28 lingaedjes, volnut disbate avou les otorités nâcionâles. I sont disme-prijhîs pa les colons. Les falijhes et les mineus eburtacnut l' sistinme di vicaedje erité di leus tayons. MINS les Canakes dimernut firs di leu-z idintisté et volnut, zelminmes, djouwer on role dins l' politike del Nôuve Caledonreye, tot s' rafiyant do

djoû k' on lzî dinrè leu-z indepindance.

Dire k' amon nozôtes, li djoû di nosse dislaxhae-dje serè kécfeye rade la. Mins end a, à djoû d' âdjourdu, ki n' sondjnut k' a nos è priver et nuker ene laxhe après nos goïdjes.

(Waite A T Kel Tchén N Tagne, divins: *Rabulets 2004*, p. 79).

WALONS E L'SUWEDE

*Ârtike k' a parexhou e francès dins l' Rivowe "Terre de Durbuy", metou sol daegntoele pa Marcel Evrard dins s' waibe et ratourné e walon pa Pablo Saratxaga avou l' binamêye âjhmince da l' oteur M. Philippe BASTIN et da M. Evrard.***

L' Uppland

*Li voyaedje si fijeut viè Utrecht et Misterdam, wice ki les dierins papîs estént sinés. Les Walons egadjîs pa di Djer estént evoyîs a Norrköping et continouwént viè Finspang (el Öster-götland, à Sud-Ouwess di Stockholm). Oudonbén k' il estént emoennés âzès foidjes di l' Uppland, à Nôr-Ess di Stockholm. Finspang, li comene âs cwate cints basses, est adjermaleye avou Uwar dispu 1967.

Ki dmeure-t i di cisse pâdje la ki rashonne l' istwere del Suwede et del Walonreye?

L' Uppland, et aprume li boket metou à Nôr-Ess d' Uppsala, conte vint-troes borks (e suwedwès "burk") ou viyaedjes di foidjes, dispârdous so cwate comenes. Li loyén inte ces viyaedjes la, c' est l' fosse di Dannemora, k' est rwaitêye come li prumire mene di fier do monde, ossu Bén pol cwantité ki pol cwâlité do minrê k' on saetche foû.

C' esteut ç' fosse la k' ahessive tos les borks did ttâtoû. On-z î a saetchî do minrê disk' e 1992. On ndè saetche dedja e 1481 sorlon les pus vîs

papîscrîts. Mins dandjreus k' on-z î aveut ddja tiré à fier al Preyistwere. C' est ene minire et nén on beur. Mins l' trô ki les rwaitants ont la dzo leus ouys est cint metes fond.

Tant k' âs borks, i sont wardés a l' asulon des çanses k' on-z a alouwé po lzès rassonner. Les Durbusyins ont aprume dischovrou li comene d' Östhammar, ki Dannemora ndè fwait pârtêye. Mins il ont sfî rçûs, avou, a Österbybruk. C' est la k' i gn a co ene foidje walone come elle estént dins l' tins.

Li bork d' Österby, c' esteut da Louwis d' Djer luminme. Si î esteut i l' mwaisse di foidje.

Li hôt-fornea d' Österby, c' est la k' on fijeut les " gueuzes ", deslongués bâres di scroufier. I n' egzistêye pus, mins l' foidje des Walons, ki date do 17inme sieke, avou èn agrandixhmint et on rassonraedje e 1794) est co assez Bén wârdêye. Les djins kel vont vey si polnut fé ene boune idêye del bouye des fortîs d' adon.

Po cmincî, les " gueuzes " passént a l' aisse, wice k' ele estént fondowes et afinêyes po fé baxhî leu porcintaedje di carbone. Après k' on l' âye batou dize l' " maca ", ci fier la esteut presse a esse foirdjî. Adon il esteut co rtchâfé dins l' basse-aisse (l' aisse a stinde). C' est la k' il esteut asplati, po fé des bâres, pa èn asplatixhoe. Ci machene la esteut acoplêye a ene rowe di molén kel fijeut tourner. Damadje kel maca n' egzistêye pus a Österby. On n' voet ki si ombrire sol meur et on-z ôt l' brut ki vént d' èn eredjistreu.

Pol fondaedje, vos avîz on mwaisse-fondeu, on mwaisse-ovrî et des vârlets-fondeus. Pol mârtoaedje, vos avîz on mwaisse-mârtokeu, on

mwaïsse-ovrî et des vârlets-mârtokeus.

Les valets plént ddja moussî al foidje k' i n' avént pont d' âdje (dispu 12 ans). Adon, c' esteut des simpes sicalots k' alént à tcherbon.

Sovint, li mwaisse del foidje fihéut intrer ses fis ou ses beafis, po wårder les screts di fabricaedje inte Walons. Tos les valets do bork ârênt bén vlou, on djoû, divni mwaissefoirdjeu. Paski c' esteut ene bele plaèce, et k' on aveut des grossès cwézinnes.

Ces gros traitmints la k' on dnéve às ovrîs, ça n' si pleut fé ki paski les fiers si vindént bén. Gn aveut co âk: tchaeke ekipe di foirdjeu, on lyi dneut ostant d' minrê et ostant d' tcherbon po fé ostant d' bâres di fier. S' i ndè fabriként dpus, il avént ene rawete so leu cwézinne. Pareymint, s' i spârgnént do tcherbon po produire leu nombre di bâres di fier.

Ça fwait ki: â pus k' les foirdjeus estént capâbes, â mî k' il estént payîs. Dins les bastimints léreces del foidje d' Österbybruk, gn a co li "magazin à fier". C' est la bâres totes fwaites estént astaplêyes.

Gn aveut pont d' finiesse al foidje, djusse ene pitite bawete padrî po fé rexhe les bâres. On n' inméve waire k' i gn âreut yeu onk k' âreut vni rguignî so l' ovraedje. Aprume, por zels wårder les screts di fabricaedje, et insi, diner ene pus grande valixhance a ç' fier la. I s' vindeut ossu tchir ki d' l' ôr, paret ! Les bâres estént mârkhêyes d' on pwinçon, li mâke di fabrike, onk po tchaeke. Li OO d' Österby corespond al lete suwe-dwesse Ö ki n' egzistêye nén e walon.

Di l' ivier, cwand les tchmins et les aiwes estént edjalés, on tcheryive às bâres di fier so des sglides, disk' al bate d'

ebârcumint di Kallêro. Les bâres estént epoitêyes a l' ettindjî, tot passant pa Stockholm.

Li fier d' Österby et des ôtes borks aléve brâmint às acireyes di Sheffield e l' Inglutere. A câze di s' grande cwâlitê, i sierveut sovint po fabriker des âres, des instrumints di cérudjin, des pîces d' ôrlodjreye.

El foidje d' Österby, gn aveut eto on " labby", on mot suwedwès calké do walon "abri". C' est la k' les foirdjeus fihént toubak.

Come li aléve sins rlaye, les omes fihént des poizes di troes eures. Eto, les foirdjeus n' rintrént e leu mājhones ki do semdi a nonne et i dvént ddja cwiter li dimegne al nute.

Dins l' " labby ", i polént doirmi et magnî çou k' leus femes ou leus feyes lezî apoirtént. Dilé l' aisse di fuzion, on pout vey on ptit racwén avou do strin. C' est èn ancyene ahoute. Mins la, pa des côps, les ovrîs ni s' a dispiertént mây, pak' il estént stofés pàs foumires di l' aisse, metowe djusse addlé. (a shuve)

Viyès uzances:

Les grands feus (Wikipedia).

Li grand feu, c' est on feu ki les djins do viyaedje fihént li prumî dimegne do cwareme, et ki shuveut l' schiråde, u ptit feu. Mins asteure, i s' fwait tot do long do cwareme.

Si on waite totes les uzances el Walonreye et ôte pâr sol Daegn, nos fât lomer ç' grand feu la li grand feu às brandons, po fé l' diferince avou l' feu sint Djhan, ki s' aloume li 24 di djun, et l' grand feu sint Mårtén ki s' aloume li 11 di nôvimbe.

Li grand feu às brandons

****Dujhances classikes do grand feu às brandons****

Li grand feu às brandons est ene viye dujhance po fiester l' fén d' l' ivier et l' avnowe do bontins. C' est l' fén des longuès shijhes d' ivier, ki durnut, el Walonreye, do moes d' nôvimbe à moes d' fevrî. Li feu si fihéut todi al minme plaèce, sovint so ene cresse do viyaedje, po k' on l' voeye did lon. C' esteut dandjreus la k' gn aveut on nîme do tins des Ancyins Bedjes. A l' anuti, li feu esteut aloumé på mwaisse djonne ome, udonbén på dierin maryî d' l' anêye, uco l' mayeur, ubén on priyî d' oneur.

****Sipots et croeyances a vey avou l' grand feu às brandons eyet l' schiråde****

On dit tofer li spot: À grand feu, les shijhes e feu. Et on radjoutêve cobén: al schiråde, Mareye k' est malåde.

Li schiråde, c' est on pus ptit feu k' on fihéut à crâs mârdis, copurade e Condroz, Fâmene et Ârdene djondant. Ça pleut esse on seul feu pa viyaedje. On pleut eto fé sacwants ptits feus, onk pa coulot, djusse avou des boteas di strins u des hopeas d' fetchires. On croeyeut kel schiråde espaitchive les trantchêyes des tchvâs et les mâs d' vinte des djins. Po ça, les djins zouplétt âdzeu.

Les cinsîs fihént cobén passer les biesses âdzeu des cindes, po les waeranti des colikes.

Did la, les criyaedjes ki fjhèt des rime-rames inte li schiråde (li ptit feu) et l' grand feu, et k' on rprind a l' evier li djoû do grand feu:

-Â grand feu, Les shijhes e feu / A l' schiråde, Mareye Maråde.

-Al schiråde, Hinri k' est malåde / À grand feu, Hinri k' est djoyeus.

-Al schirêye, Pelêye madame /
À grand feu, Pelé monsieu.
-Al schiråde, Po les malâdes /
À grand feu, Po ls amoureux.

E sacwantès plaeces, on-z
apointéve des vôtés à grand
feu po n' nén esse magnî des
moxhetes.

Ôte pâr, avou les cindes do
grand feu, on fihéut ene
passêye. Les djins k' end
atchtént les stârent so les
tchamps po tchessî les rats et
les soris, et aveur des bounès
dinrêyes. On djheut eto: cwand
on n' fwait pont d' grand feu, li
Bon Diu l' fwait. Dj' ô bén: gn
aléve aveur ene mâjhon k'
aléve broûler e vijaedje tins d'
l' anêye.

****Les set feus d' Nameur****

A Nameur, on saye di fé set
feus k' on pout vey e minme
tins. Adon, on seré à rcoe des
macrales et des grimancyins
èn an à long. Eto les
Namurwès aloumèt set grands
feus so les hôteurs: onk a
Boudje, onk a Bossimé
(hamtea d' Loyi), troes a Erpint,
onk a Wépion et onk a
Nameur, sol Citadele.

****Vicansté di l' uzance do
gand feu às brandons****

Li grand feu, come brâmint des
viyès uzances, aveut câzu
disparexhou dins les vijaedjes
del Walonreye dins ls anêyes
1970. Li pratike a rprin dins les
anêyes 1990, avou sacwants
candjimits:

-Li grand feu si fwait purade on
semidi, on djoû diferin di
vijaedje a vijaedje, tot âd
dilong do cwareme.

-Li grand feu divént ene shijhe
avou del bire et del gote, et
kécfeye ene coujhêye, ki
rapoite à comiti (fotbal,
djonnesse, et tchik et tchak) ki
s' end a ocupé.

-On n' a pupont broûlé di vîs
pneus a pârî d' 1995, po
dmorer nateure-amishtâve.

- On n' va pus ramasser des

vîs âbes dins les bwès, mins
on prind des trigus d' oujhene
(paletes, evnd), u minme des
schenes ki les djins ont d' trop.
Li feu dmeure todi rascrovou
avou des coxhes di sapén.

Les feus sint Djhan

Li feu sint Djhan u feu del Sint-
Djhan, u fouwâd del Sint-
Djhan, u feu sint Pire s' aloume
al Sint-Djhan (24 di djun), u al
Sint-Pire (29 di djun), dj' ô bén:
â cminçmint d' l' esté, cwand
les dinrêyes pâtént.

****El Picârdeye****

(Sourdant: A.L.W. 3, *notûle*
207).

C' esteut co foirt pratiqué e payis
picârd disk' al guere di 1914-
1918. Les inketes A.L.W.
(1935-1955) end ont co rtrové
sovnance a Bieclé, Pipé, Mont,
Mâjhire (Minzière), Tulin,
Framreye, Watripont, El Pittit
Linse, Timbour, Pêk, Molebây,
Kin, Antweon, Bâdoû, Roucou,
Arvin, Landeuse, Wiyire,
Wame, Ramneye et â
Pasturaedje. Eto el Picârdeye
di France, a Tourco et Ask. Les
efants tchantént:

Sint Pire a tcheyou dins l' yô /
Sint Djhan l' a ratrapé.(u l'
contrâve: Sint Djhan a tcheyou
a l' yô / Sint Pire l' a ratrapé.) I
fât do bos / I fât do bos pol
restchâfer.

I tchantént ça:

-cwand il avént aloumé l' feu.

- tot sayant di s' fé tchaire dins
ene aiwe. S' end a onk ki
touméve didins, on l' rapexhive
tot tchantant ciste air la.

-tot-z alant heyî po do bwès
dins les mâjhons.

****El Walonreye****

Li feu sint Djhan s' fihéut eto
lanawaire às aschates walon-
picârd, metans a Mâtche-dolé-
Scâssene, et a Lsene. Ôte pâr
el Walonreye, ça s' pratiquéve
dins les anêyes 1800 et des:
on nd a co des rmimbrance a

Séntru, a Longveye, a Ocgni, a
Andene, a Fâ, a Yinene, a
Liesse, a Ougrêye (diviè 1870)
et a Imbork.

Bruno Picard tchante, dins ene
tchansonWice sont ele les
djaeyes k' â Noyé / Les cmere
ofrixhént a leus galants (...) Et
les grands feus del Sint-
Djhan ?

Ça vout dire ki ça s' fihéut
ossu dins l' payis d' Ârveye
(Ârvaye).

****Foû del Beldjike****

Les feus sint Djhan sont eto
foirt pratikés e l' Espagne, ki ça
toume avou li cminçmint des
grandès vacances. El
Catalogne, gn a 120.000
familles k' atchtét des petârd
po leus efants. E sacwantès
plaeces, on lâche des toreas
avâ l' vijaedje et on lzès
touwe. Gn a eto des cortedjes
avou des adjeyants.

Li grand feu sint Mårtén

Li grand feu sint Mårtén u
ewoeye del Sint-Mårtén, u li
feu do sint Mårtén u li grand
fouwâd sint Mårtén, c' est on
grand feu k' on-z aloume a l'
intrêye di l' ivier, al Sint-Mårtén
(11di nôvimbe), dins l' payis d'
Mâmdey, po-z aveur brâmint
des poeres et des pemes. Les
efants tchantént:

-Avoyîz m' des poeres et des
pemes, s' i vs plait, grand feu
sint Mårtén. ucobén:

-Sint Mårtén, lâdje, / Avoyîz
des poeres et des pemes so ls
âbes, / On ptit boket d' pan e l'
ârmâ, / C' est l' principâ.

Les dierins vijaedjes a-z aveur
sovnances di ciste uzance la, â
19inme sieke: a Kmexhe, a
Djalhé, a Bernister, a
Faimonveye, a Ocgni, a
Djâçlete. A Mâmdey, les
ewoeyes del Sint-Mårtén si
fwaiynut co asteure, li 10 di
nôvimbe al nute.

(Sourdant: [Wikipedia http://wa.wikipedia.org/wiki/ "Grand feu" eyet "schiråde".](http://wa.wikipedia.org/wiki/Grand_feu_etet_schiråde))

Dierinnès codowes:

**ENE POMPE AL BIRE
BÉNRADE E VOSSE
MÂJHONE ?**

Gn a des cis ki n' boevnut voltî kel bire pression, et ki n' sont nén des pilés di staminet. Ci sereut 6 boevu(se)s di bire so 10. Li mitan did zels si rafiyrént do furler kékès çanses, po s' enustiyl [s'équiper] avou ene djéndjole k' elzî sievreut e leu mājhone del bire k' a l' minme gosse [goût] k' à cabaret. Et 87 âcint des femes di boevus d' bire serént d' acoird pol dispinse.

I seront tertote)s bénrade ahessîs. Paski pocwè ?

Pask' Interbrew vént d' fé ene socé avou Philips po-z askepyî [créer] ene pitite pompe di mājhone. Ça s' lomreut li "Perfect Draft", on no ki n' a seur nén stî edvinté a Djoupeye.

L' usteye n' est nén nouve. Heineken endè vind ddja e l' Olande. Li modele Interbrew-Phillips âreut ça d' bea: li bire sereut rafroedeye pal machene, et gn âreut eto ene pitite bawete po vey çou ki dmeure dins l' tonea.

On ptit d' tonea, savoz ! Djusse 6 lites di bire, on cazî, djans ! On s'fwait bari serè vindou, a pârti do moes d' nôvimbe 2004, po 14,99 EUR, dabôrd kel cazî costéye 8 EUR. Po cmincî, on-z ârè des baris d' Djoupeyire et di Stella. Pus târd, kécfeye eto del bire di Lefe et d' Ougård (Hoegaerden).

I parexhe ki ça dvreut fé rcexhe li boevaedje del bire al mājhone, k' a ene miete baxhî dispu sacwants anêyes.

Acrostiches.

Ene acrostiche, c' est èn arimea (on powinme) ki les prumîres letes des vers, léjhowe do dzeu à dzo, formèt li no d' ene djin k' on voet voltî, udonbén ene pitie fråze.

Onk des pus rloqués acrostiches e walon fourit li ci ki Guillaume Apollinaire, 18 ans vî, sicrijha po s' crapåde, Maria Dubois, a Ståvleu, e 1899. Motoit li seul boket sicrît pâr e walon pa on grand scrijheu nén Walon. Vocial ene modêye "amidrêye".

MAREYE

Mi crapåde, dji vos inme et vos l' sepez, Mareye !

Al rôze, fleur di l' esté, vos estoz, m' fleur, pareye.

Rabressez m' ! Dinez mu, Mareye, on betch d' amour !

E walon m' binamêye, e walon, dji vs e preye.

I m' fât todi wårder divins vosse pitit cour.

Elle est si trisse, li veye: i fât k' nost amour mourt.

Victor Chardome, on Borkin, a l' don do scrire des acrostiches. End a toirtchî ene banslêye li djoû do strimaedje di « Rimas did dinltins » da s' fivî [compatriote, homme du même « fief »], Mimile Pêcheur, li 23 d' octôbe 2004. Vo ndè la deus e walon:

DJI L' INME

Dins les aireurs do djoû, dji vos âreu vlou dire

- Jamwais, dji n' l' a co fwait rén k' pol pris d' on sorire,

Insi, et rén k' po-z esse ureus, simplumint tot

Leyant endaler m' bik -, vos vleurdire tot biesmint:

" I fât todi dmorer çou k' on-z est, divins l' veye

Ni candjîz sortot nén; nos serans vîs abeye.

Mins avou deus bâsheles come vos nd av' âdjourdu, Etot vs leyant viker, vos seroz vî sins brut."

FATIMA.

Fré, leyîz m' don e pâye; dji vôteu esse trunkile;

Âdjourdu, dji a mo hâsse do sondjî a pus târd;

Tant ki dji serans eshonne, ns serans des imbeciles;

I nos fâre dmorer la come ene vôte à lård;

Mins si dji m' pou permete del dire a vos, Gaston,

Avou vos deus comeres, dji vou dmorer soçon.

LÈS ROBOTS.

C' èst insi ku do costè d' Lîdje èt dins kozu tote lu Walonîe on lumèt lès V1, lès V2 èt totes lès bombes volantes ku lès Almands ont tchessè so l' Angletère èt so l' Bèljike al fin dol guère du carante-carante cink.

Wiston Churchil a scrit sès mémwares dins twas gros volumes ossi gros ku lès spès dicsionères Larousse. Dins l' twazime volume, i dit ku dès évèn'mints capâbes du tchandjèr tote lu swite dol guère su sont passè foû dès tchamps d' bataye. Lès prumîres bombes volantes ont tumè so Londes dins l' nut' do doze o trêze du jun mil noûf çant carante cate. (1) « Dins lès prumîres eûres do trêze du jun, cate avions sins pilote ont parvènu a passèr lès côtes do payîs. Onke dès ci ki fint l' guèt dins lu Royal Observer Corps tot l'long dès côtes do Kent, tèlefone à sès mèses po dire k' i vint d' vèy passèr o dzeû d'li on' avion lèdjî come i n'a jamès pon vu . L' avion vint d' France èt prind l' dirècion du Londes. Lu bru du s' moteûr èst novê por li, i rson.ne o bru d'one vî Ford T ki grète po montè one fwate montéye, èt, ôke du novê k' i n'a jamès vu non pus, l'avion a one longue

flame a s' cawe padrî. » Onke dès avions a tumè èt ecsplozè so Bethnal Green : chî touwès èt noûf blèssès. Lès twas ontès n' ont pon fèt d' victime.

Jusk' o kinze du jun al sîze, on n' a pus rin vu ni atindu. Mês çu kinze du jun la al nut', lès Almands ont kminsè lu longue série du lançmint d' bombes volantes k' is lumint **Vergeltung** (représailles). So mwince du vint' catre eûres, deûs çant bombes volantes tumin.re so Londes èt dins lès cink samin.nes ki vont sîre, i gn' orèt du pus d' twas mile ki vont cheûre so l' vaye.(2)

Lijant on pon çu k'a dit la tso lu scrijeûs francès Raymond Cartier : « Lu colonèl almand Watchel a donè l'orde du lanç.mint dès V1 lu trèze du jun a twas eûres èt dmi. Çink çant robots èstint prêt' a costè du cincante cate rampes du lançmint. On a sayèt avou dij po cmincèr. Cink ont pètè avant d' pôrti, onk a tumè dins l' Manche èt cate ont passè ut' dol côte anglèsse mès i n'gn'a k'onk' k'a tumèt so Londes, a Bethnal Green, touwant chî djins. Twas ont tumè foû do l'vaye. »(3)

I gn'avèt d'dja longtins ku Hitler sondjèt a one arme novèle èt secrète. Dès savants almands kèrint dès fuzées sins sondjèr a fére dès armes dupouy mil noûf çant trante. Mês Hitler î a sondjè por zès.

« An mil noûf çant trante deûs, Wherner von Braun, cumince tot seû avou on mécanisiyin, a kèri po lès militères. Cand su prumîre fuzée a stî lancée èt réussie o mwès du déçambe an mil noûf çant trante cate dins l'île du Borkun (mér do Nôrd), c' èstèt çu k' is lumint lu série A2 èt l' èquipe comprindèt d'dja catre vint djins. An mil noûf çant carante deûs, von Braun èst dirèctèur tècnike do çante géyant po rkèri dès fuzées a Peenemünde, so l' Baltike. Is sont sol série A4 k' a u su prumî tir lu sêze d' a.ous',

c' èst ç'tî lale ki va duvnu fwârt conue èt opérasionèle sos l' nom du V2. Lu V1 èstèt sôrti dès ovrâdjès lumès série A3. Asteûr, is sont a deûs al tièsse d' one formidâbe èquipe du vint mil kèreûs èt d' savants a Peenemünde : von Braun èt Dornberger »(4)

Batijés V1 pa Hitler li min.me, mot court po dire **Vergeltungswaffe 1** (arme de représailles numéro 1), lès robots n'orant wèr d' èfèts stratéjikes mès frant bramint d' èfèts so l' moral dès djins.

On dit ku lès londonyins, ki sont parèt-i fwârt pôjîs, lumint cès robots **Doodlebugs** (maltons, bourdons).

Vos pléz n' alèr vèy on modèle du cès V1 o Muzée Rwayal du l'Armèye èt du l' Histwâre Militère, sècsion du ç'ki vole, 3, place do Cincantenêre a Brussèle. Dj' î ê stî vla kékes anéyes an ècscursion avou mès scolîs. C' èst on ptit avion du deûs tones avou on moteûr a réacsion. I r'son.ne a one torpîe du hût' mètes du long. Il a dès èles come lès z' ontès avion an forme du rëctangue avou cink mètes d'anvèrgure. Padrî, on vèt lu twiyère a réacsion padou ç'ku lès flames moussant foû an fant do bru come one ví moto. On tchonke dudins mil kilos d' ècsplozif fwârt dustrûjeûs. Dins s' rézèrvwâr, on pout mète sèt çant lites d'èssance spèciale fête rin k'por li. Su posse du pilotâdje èst omatike èt blokè sol dirècsion k' on tchwèzi. Lu robot èst lancè so one rampe du carante cink mètes du long, panchéye a chî degrés, i vole a pon près a noûf çant mètes du yon a chî çant kilomètes a l'eûre.

D'après l' distance ku l' robot dèt fére, on calcule lès lites d'èssance a stikèr o rézèrvwâr, an'n' admètant ki lî fôt vint' sèt' lites pa minute. Sîjant ç'calcul la, cand i n'gn' a pus pon d' èssance, lu moteûr s' arète, lu robot tume èt ècsploze. Lu

panse do robot èst bonrée du mitraye du tote sôrte : dès pédales du vélo, dès fiyir du tchfô, dès rsôrs du lit, dès clôs rouyès, dès cas'roles asplafies, dès twiyôs...tot ç'ku lès marchants d' fèrayes ramassint d'dvant l' guère...èt tot ç'k' on plèt trouvu du métalike. Çu mitraye la , cand ça pètèt, plèt touwèr èt blèssèr les djins k'èstint ad'dé l'pwint d'chute. Lès bombes volantes nu tumint nin a on mète près so lès pwins vizès, ni min.me a çant mètes près, mès lancées on pon pat' t' avô so one grande sutindue come lu vaye du Londes, cate so cink arivint jusse so dès kartiers a l'avîr.(5) So l' précizion dès robots, Raymond Cartier raconte one pètite istwâre .Lu dî sèt'du jun mil noûf çant carante cate, Hitler èstèt dins s' cabane an bêton a Margival, ad'dé Soissons, avou sès deûs chëfs du guère Von Runstedt èt Rommèl, po vèy si pout sins danjé montèr jusk'ôs prumîrès lignes do costè du La Roche-Guyon lu londmwin ? Lu londmwin, Blumentritt ki dèt minèr Hitler, trouve lu cabane vûde ...pus pon d'Hitler. Tins dol nut', on robot dusrégulé avèt tumè a twas kilomètes du d'la èt Hitler avèt to d'on còp sondjè a on' atantat conte li èt sins dmandèr s'rèsse avèt pètè ô djâle : dju n' vous nin dnèr a dès criminèls l' ocazion du m' touwèr pa padrî, dzèt-i. (6) (voye à l' pâdje 11)

Lès Almands avint mètu lès pisses du lançmint dès lès bwès tot l' long dol côte fracèsse du Dunkèrke jusk'o Havre èt an Hollande so l'île du Walcheren. Do kinze du jun o deûs d' a.ousse, dès çant.in.nes du V1 tumant tos lès djoûs so Londes k' a stî tchwèzi come unike cîbe. Rin ku l' deûs d' a.ousse, i gn' a u twas çant sêze tirs. Lès statistikes almandes nos dzant ku hut' mil cink çant swassante cate bombes ont stî lancées so Londes. Churchill nos dit k' èles

ont fêt chî mil çant catre vint cate touwès èt dî sèt' mil noûf çant catre vint onk blèssès grav'mint tot an dustrûjant sèt' çant cincante mil môjons.(7)

A fêt ku lès arméyes américain.nes èt anglèsses avancint après l' débarcumint, lès rampes du lançmint ruculint èt Londres, k' èstèt foû d' pwartéye, n' a pus rci d'robots. Mês vla ku lu hût' du sètambe an mil noûf çant carante cate, lu prumî V2 tume nin long d' Londres, a Chiswick, dins on catoûne dol Tamise ad'dé Chelsea, dins l' bwès d' Epping. Lès V2, k' avint l' vitèsse pus vite ku l' son, arivint sins k' on lès z' atinde... t' èstès touwè sins l' savèr. Po lès V1, is l' ont tchwèzi dès novèles cîbes. Por nos, lès Bèljes, dj'ons rcî l' prumî dins l' Campine lu cate octôbe mil noûf çant carante cate, lès Almands réglint l' tir so l' pôrt d' Anvers k' èstèt libèrè dupouy lu cate du sètambe. Anvers va rcîr cink mil cate çant swassante bombes ki frant cate mil cate çant catre vint cate touwès. Chî çant nonante yût' vayes bèljes vont rcîr leû pôr: Lîdje mil cink çant nonante deûs bombes ki fant mil chî çant carante noûf touwès, Brussèle, deûs çant catre vint one bombes èt çant catôrze touwès. Po tote lu Bèljike, ça frêt hût' mil sî çant swassante èt one bombes, chî mil chî çant carante yût' touwès, vint deûs mil cink çant blèssès grâves. Por nos, Borkins, dj'ons u deûs bombes, one o plin mitan dol vaye (cink touwès) èt one dins lès bwès ad'dé l'tèrin d'aviasion.

Cand il èstèt lancè, lu robot èstèt facile a duch.chinde. Su yonteûr èt s'vitèsse dumorint todis lès min.mes èt is volint an ligne dwate, rin d'pus facile po l'D.C.A. du lès duspinde. Lès

rapides avions d' tchèsse dol R.A.F. plint lès ratrapèr ojmint, is lès atakint al mitrayeuse ou o canon, mès atancion, si l' atake provokèt l' ècsplozion, l' avion plèt z' è prinde ossi. Lès pus hardis dès pilotes fint ôtrumint. Is s' mètint jusse a costè do robot, stikint one èle o dzo do l' cile do robot èt l' basculint, soy t' i dins l' Manche ou bin dins lès tchamps bin long dès vayes. I gn'a on pilote bèlje k'èstèt dins l'R.A.F., Mony Van Lierde, a bwârd du s' Tempest, a chî çant kilomètes a l'eûre, il a duch.chindu cincante deûs V1 por li tot seû. Lu D.C.A. èt lès pilotes dol R.A.F. ont dustru lu mitan dès robots k' èstint voyès so Londres. A l' fin du l'ofansive dès bombes volantes, i gn'avèt pus ku trante % ki passint lès défanses ku lès Anglès avint mètu a place...trante % ki fint cand min.me dès dégats fwârt importants èt fwârt sutindus come dju l'ons vu pus yon.

Raplans ku tote çu documantacion èt dès çantin.nes du fotos, on pout lès alèr vèy o Muzée do Cinkantenère a Brussèle.

Notes :

1.Churchill Winston, Mémoires sur la deuxième guerre mondiale, t. III, Bruxelles, Le Sphynx, p. 472.

2.Churchill W. idem, t.III, p. 481.

3.Cartier Raymond, La seconde guerre mondiale, t. II, Paris, Larousse-Paris Match, 1966, p. 182.

4.Le monde autour de 1938, Collection Monde et Histoire, Paris VI, Larouse, p. 132. - Wernher von BRAUN: ingénieur alle-mand, né à Wirsitz (aujourd'hui Wyrzysk, Polo-gne.) en 1912, considéré comme le père des V1 et V2. Après la guerre 40-45,

naturalisé américain, il participe à la création des engins spaciaux (fusées Saturne et Jupiter) et est aussi considéré comme le père du programme Apollo.

5.Lemoine André, V1 sur la Belgique, collection J.-M. Collet, rue Victor Gambier, 21, 1180, Bruxelles, 1985, p. 137.à 141.

Histoire illustrée du monde moderne, t. V, La seconde guerre mondiale, Paris - Tournai, édition Gamma, 1975, p. 45, (Édition originale: World war two, Londres, 1973).

6.Cartier Raymond, op. cit., t. II, p. 183.

7.Dans le Pas-de-Calais, sur le territoire des communes d' Helfaut et de Wizernes, non loin de Saint-Omer, le site qui aurait dû servir de base de tir au Troisième Reich, pour détruire Londres et Anvers par les V2, est devenu "Musée d'histoire de la guerre et des fusées" depuis 1997. – Paul Vaute, Libre Belgique du 9 juillet 1998.

(Émile Pêcheur, dol Soce dès Rcauzeûs d' walon)

LI FÂVE DO VIOLONEU ET DO LEU (Wikipedia)

Li fâve do violoneu et do leu, c' est ene rapoitroule k' on racontève dins tote li Walonreye ey el Gâme. Elle a stî riscrite pa les scrijheus des vijaedjes (e francès ey e walon) après 1945.

**** Egzimpes del fâve ****

Modêye di Rdoû *

C' esteut nosse vî nonke Colâd, ki nd alève al dicâce a Soyire. Et di s' mestî, u putoit si pasmint d' tins, il esteut

Fé l' guère ? Oyi-da, mins i gn' da toti ène sakwè ki conte di pus k' lès idêyes !

I m' fauréve ène ptite ralondje...

Avou dès djins come vos, on s' pout aujuint s' arindji

Dès potches sont là po s' bén impli...

Èt l' ièsse èto. I gn' a pont d' fyate à zèls.

I n' ont d' maisse ki leù bouëse !

DIRE K' I GN' A K' SAKANTS MEURS A SURVIKER AUZÈ RÉVOLUCIONS

MINS KAND ARIVE LI TIMPS K' LÈS MARIYÈNES TOÛNENUT NWÂRES BWAGNES ÈT LÈS PRÈSIDINTS A PIGNÎ DINS L' KÈSSE...

N. 29

ON S' DIMANDE SI ON A METU LÈS BONS TCHÈRPINTÏS A L' OVRÂDJE

ON COMINCE A ROTER PO PINDE LÈS NANTIS ÈT FINI A L' FÉ PO ON PAND ' LAURD O MINME

PO ÈNE FAYEE CROSSE DIMWÈ PWIN !

Po s' bate po l' plèji, po l' wangne, i n'n'd' a bèn todi.
Kand l' vént toûne dès
cazakes shûvenut râde !

KAND
LI VIËR
ËST DINS
L' FRÛT,
L' SOLIA
RAFREDI

I dwèt awè moyin d' pèkter
à s' n' aûje èt ça n' manke
nén d' djonnètes...
Dèdjâ k' ça tinkâye
la papadzo !

Eshène on
s' va è rêche !

Dijoz tot d' minme
kékfiye !

On danse, on tchante, on s' amûse. Dès chîjes trawêyes.
Dès conchances ki n' vont nén durer. Dès mwès djesses..

N. 30

Binamés. M' Loulou è-st-évoléye vie l' payis nuçhû ddi l' payisâdje.
On ome a bouchî nouf còps d' coutia dins s' douce pia. C' èst l' soce
k' èst malâde. Avou l' amoûr, l' amichtaûvité èt l' volté d' convinke,
i nos l' faut rimète astampêye èt di scwère... C' èst l' istwère do ptit
amoûr d' a mi, djoké dsus l' sou d' sès trinte-deus ans. I n' nos faut
nén piède corâdje, ni vos, ni mi...

Dji m' va continuer m' vikêfiye èt mès trotes avou, dsus mès spales,
à pwarter c' pwèds d' pus èt lès deus èfants à s' richènance... Sins volu
vos comander, dji vos dmande di voye co pus voltîye lès djins d' vos
djins... C' monde-ci è-st' ène trisse botike... Lès keûrs pûrs duvènut
s'rachoner. Po l' rabèli, i nos faut ribwèsner l' âme di l' ome. Dji m' va

dimèré on djardinî. Dji m' va fê crèche mès plantes di linwadje. Au truviè d' mès djôzâdjes vos alèz
nitrover m' binaméye... I gn'a d' vrèy ki l' amichtaûvité èt l' amoûr. Dji seu asteure au trèfond dèl
banse dès tristèsses. On dwèt chake di nos, sapinse k' on dit, magnî s' satch di tchèrbon po nd' aler
au paradis. Wai ! come dji sèrève contint k' i n' î uche on paradis. Come ça sèrève bon di s' î nitrover.
Tot ratindant, à vos ôtes, copwinneus d' vocichal au dizo, papadvant cki m' tchèt, dji prind l' libèrté,
mi li ptit dizeu, l' pèstèleu d' planches, l' djouweu d' fauves ki crèye do rève avou do vént, dji prind
l' libèrté di vos dire mi tûzâdje d' aujourd'û : di totes mès fwaces dji pinse k' au truviè d' tot i s' faut
s' voye voltîye èt s' inner. ⁴

(Djulos Beaucarne)

Oyi-da, à l' atake !
c' est bon po z-eûwer
lès tères !

... èt po z-ècrauchî lès
cimintîres, don !

Mins bèrnike po z-e voye
onk rèche do bacha !

ZABÈLE ÈNN' A GRO DSUS
S' KEUR, ÈLE S' ÈNONDE.

Rapaujèz vos ène miète.
Choultèz-m' on pau...

On
m' avéve
dédja
cauzé d' vos.

A dire li vrey, c' èst d' Djostinyin k' on m' avéve djôzé.

Bia k' il èstéve ! Dj' a manké
tot li doner... mins dji l' a trové
ène miète dsus l' doû. Après,
c' èstéve trop taurd...

L' confesse Djonnome m' conté k' èle
l' aréve Bén sitichî dins s' lét, por li,
nén po lès bias ouy di s' tayon !

C' ÈST DROLE, VÎYE, ON A CO DÈS RÈVES DI
PITTE BAUCHÈLE... ÈT DÈS RIGRÈTS, DON !

Dj' avéve aprusté
ène fine tchimîje.

L' AROKE, C' ÈST KI TOT CKI S' A PASSE
ÈST BIN OUTE A TODI...

MINS L' EMILE RATAKE SÈS BERDELÂDJES...

Insi, vos èstoz "cia-dadvant" ?
On "de" muchî ddrî on "von" ?
V'n' èstoz nin rèchu do ran !

Ki a mètu ça è
vos tièsses ?

C'èst avou dès parêy
à vos ki l' peûpe sonne
po rin !

**I GN' A-T-I ON OUY AU FOND
DI TOS LÈS BACHAS ?**

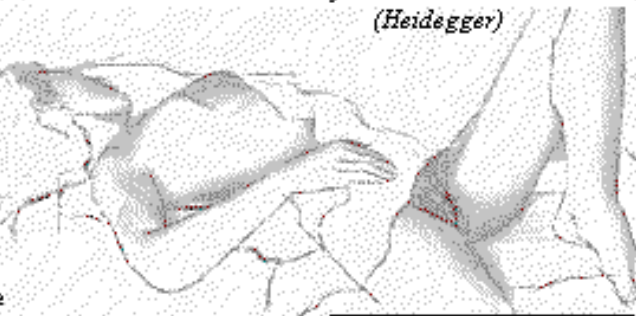
Lès couyes dès tayons pindenut-èles
todi auzès cwanes dès dischindants ?

" A l' idêye dèl' mwârt, l' volté di tos lès djoûs
èst d' pèter au pus lon èri d' l' lèye. L' possibe
mwârt ni done rén à "fini" au cia ki vike. Èle
èst l' possibe di l' impossible, mins èto l' pus prope
possibe do vikant. Èle uche citci k' èst tot unike.
- Libe po tot cki èst l' mèyeu arindji dès possibès
à paurti di s' difin, l' vikant mèt foû l' dandji di
n' nèn bèn conèche lès sayes di vikâdjès dès ôtes.
K' èles li passeruche audzeu dèl' tièsse odobén,
n' lès compurdant nèn d' pus k' ça, k' il lès vout
rabate dsus lès sènes da li. Li mwârt, pask' on
n' pout è passer oute, ni mèt à paurt ki pour rinde
l' cia ki vike, k'èst au mitan dès ôtes, à l' choûtance
di leûs propès sayes pou pouh ièsse.

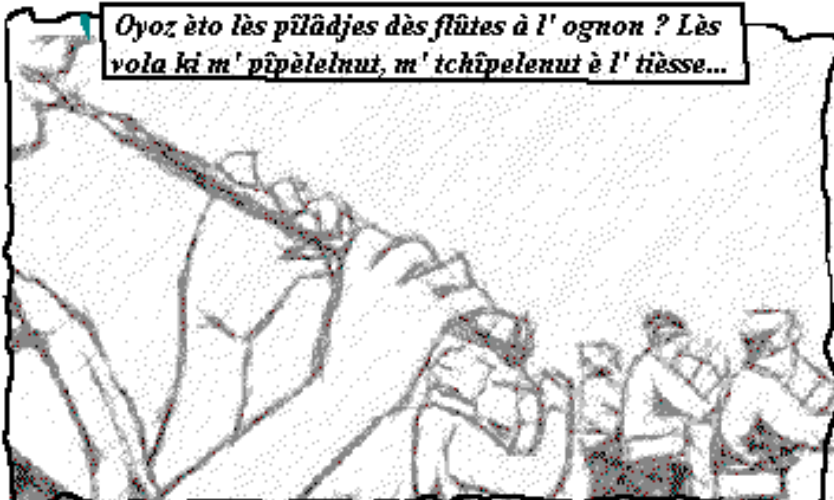
- L' astokâdje à l' mwârt ni dimande nin seûlmint au
vikant d' roter tot chûvant dès riles, mins li fèt èto
dès dimandes dins l' vikêriye ki n' èst k' da li."

(Heidegger)

On pout n' nin inmer lès aragnes èt s' rafiyî di
s' lèyi prinde dins lès filés d' swile d' ène èpèrè.

**Oyoz èto lès pîlâdjès dès flûtes à l' ognon ? Lès
vola ki m' pîpèlelnut, m' tchîpelenut è l' tièsse...**

N. 32

L' trove-t-on todi l' bèle
pitite gayole po s' î
muchî s' rimuwant sizèt ?

(sûte dèl pådje 6)

violoneu. Et il a veut prin s' violon po djouwer à long del shijhe, inte les djeus d' cwâtes. I djouwént às cwâtes; i magnént on boket d' dorêye et djouwént on boket, pu rdjouwént às cwâtes...

Et dviè les 3 eures à matén, li shijhe esteut pus ki houte. Il esteut tins d' eraler. Et les parints lyi avént dné li mitan d' on gros rouyot k' il avént ratoiryî dins ene tîkete recloyowe pa on fernuk. Et poz eraler, il a veut passé l' baston dizo l' fernuk, et mete ça so si spale, et l' violon dizo l' ôte bresse.

Et on pô après l' ôrire do bwès d' Djimbe, il ôt tchamter padrî lu. Et i voet k' c' esteut on leu. Il ascoxhe on pô pus vite. Et gn a veut l' leu kel shuveutodi. Et i s' dit : "totaleure, i m' va toumer sol dos; cwè çki dj' freu bén po m' è disfé ?"

I rsondje a s' rouyot. I s' arestêye ene miète et disvôtyî l' rouyot. Et il è casse on boket et i l' tape à leu. Ça a fwait ostant d' efet k' ene fraijhe.. el gueuye d' on leu. Après ene miète di tins, i s' ritoûne et l' leu shuveutodi. I lyi rtape co on boket d' rouyot.

On pô dvant d' ariver à Pont des Gades, vla k' i n' a veut pupont d' rouyot. Et l' leu ki l' shuveutodi. Et e-z espenantodi dpus, il arive so les dzeus d' Djimbe, et l' leu esteutodi padrî. Et i s' dit : "cwè çki dj' va fé ?" Et rsondjî a s' violon... I disbagaedje si violon et i cmince a lyi djouwer ene air.

El la l' leu ki pete à diale, li cawe inte les pates (les leus come les tchéns n' inmèt nén li muzike). Et nonke Colåd di s' peter a dire : "nodidjo, nodidjo, si dj' âreu yeu sondjî a ça pus vite, dj' âreu co m' rouyot !"

(rilevêye pa Tchâle Delaite, eplaideye pa Lucyin Mahin dins "Li Rasgotaedje des Bassârdinwesse", et pa Pire Otjacques, dins "Aux Sources de la Lesse").

Modêye di Retni *

Dizo l' tite "Cwand gn a veut co des leus a Retni", ele a sfî riscrite a môde d' arimea pa Louis Nissen. Si mononke rivneut di Mont-l'-ban a Retni. Il a rescontré l' leu djustice après Tcherin. Nén onk, mins deus leus, onk padvant, et l' ôte padrî. Ci n' est nén on rouyot, mins ene tâte kel mononke hene à leu. Cwand elzî djouwe do violon, les leus petèt à diale do costé d' Brihî.

Modêye di Gâme *

El Gâme, c' est Djan d' Madi [Montmédy] k' est l' violoneu. Il a eto on rouyot. Cwand i cmince a djouwer do violon, li leu s' mete a danser, et toume la, moirt écran. Adon, li Djan d' Madi court evoye.

Modêye do Roman Payis

*A Coû-sint-Stiene, on djâze d' on violoneu d' Ruxhåd, ki rvént d' on bal a Sârt-Wiyâme. Il a deus dorêyes k' i dene às leus (cial, tote ene hiede). Après i djowe on cantike a l' Aviedje so s' violon. Les leus stepnut-st evoye.

Mortier Les loups et le violon, divins: Le folklore brabançon l° 273-274, 1939-1940, p. 273-274).

Ôte pârte e l' Ârdene *

A **Hâre**, c' est Djan-Louwis do Laid Oujhea. I tape à leu ene dorêye et del tripe (M. Lamboray).

A **Harbûmont**, li violoneu, c' est l' Pere Condrote ki rvént del dicâce a Gribâmont.

A **Palijhoû**, li violoneu si lome Emrike, et i rescontere li leu dins l' bwès d' Fwè.

A **Bietris**, c' est Polite d' Âcrumont, ki rvént del dicâce a Glâmont. I dene a magnî à leu do rouyot (M. Pignolet, Notes de Folklore: les loups en Ardenne, divins Ardenne et Famenne, l° 3, 1961, p. 58).

A **Chuxhi**, c' est Bibi k' a djouvé bal a Monplintchamp.

** Plan del fâve **

Gn a todi:

*on violoneu ki rvént del dicâce pa les bwès, et k' a âk a magnî. *on leu (u sacwants) kel shuvnut .

*Li violoneu hene si amagnî à leu, pa ptits bokets, mins l' leu n' eva nén.

*Après, i djouwe ene air di violon, et l' leu pete à diale.

*Al fén, li violoneu s' dit: si dj' âreu savou, dji n' lyi âreu nén yeu dné mi amagnî.

Li leu n' aduze mây li violoneu.

** Acsegnmints sol kidujhance des leus **

Ârvier di çou k' on croet, li leu, c' est ene biesse k' a sogne des bruts k' i n' kinoxhe nén. I n' atacreut mây ene djin ki s' il a vormint fwîn, et k' ele ni s' disfind nén, et si les leus sont tote ene binde.

Mâlâjheys mots :

rouyot : gros rond wastea (on dit eto: wastea tot court) come en rowe, avou on trô e mitan, k' on magne voltî al Tossint et às etermints.

tchamter : roter raddimint.

Rèchûwe du lîve da Emile Pêcheur :

SAINT-HUBERT – RIMAS ÈT ISTWÂRES DU DDINS L' TINS

La dja ène hapêye k' on l'atindot, la rèchûwe du ç' lîve la, mès la fièsse mètûwe su pîd ç' sèmdi 23 d'octôbe ci, pa Georges Pêcheur, è sté vrémint ène grande rêyussite. La sale èstot dabôrd trop ptite, ca tous lès djins ki counichint Emile, n'ont nin volu manker ène parêye fièsse. Tous lès ancyns d' Sint Yubêrt ont vnu, mès ossi dès djins d' tout l' canton, dès scrîjeûs walons èt tous lès soçons rcôzeûs d' walon d' Bêrtris, k' on oyu l' plêji d'awèr Mimile avu zês kékes anêyes dêrant.

Dins ç' bê lîve la, dzous ène glacêye coviète an couleûr, on trouve adon 64 dès mèyeûs bokèts da Emile. Avu l'êdance da Georges Pêcheur, tous lès bokèts ont sté ratoûrnés a francès, pou k' lès djon.nes ki lès lîront, nu piêrdinche rin dès istwâres du l'ôteûr. Çu ki agrèmante du fwârt bèle manîre l'ovradje, c'èst lès 170 fotos, k'on î trouve èt ki dnèt ène idêye ô lîjeû, su l' tins û la situâcion dès istwâres ku nous conte Emile Pêcheur. Al fin du lîve, lès pus sincieûs, trouvront dès « Annexes » avu dès archîves, dès vîs fotos èt la bibliografie da Mimile fwête pa Georges Pêcheur.

C'èst don èn' ovradje walon, lu pus bès anondé jusk' asteûre dins l' pays d' Sint Yubêrt, ki va intèresser toutes lès jènèrâcions, ca il è sté bin tûzé. I srè bin chûre, mètu al mèyeûse dès places dins toute lès bibliotèques dès djins k'inmèt nosse vî lingadje, û l'istwâre du leû contrêye.

Dju dîrans don tourtous : proficiat a nosse soçon Emile pou sès bès bokèts walons, èt alaboneûre a Georges, du lî awèr duné in si fêl còp du spale pou l'adjançnadje du lîve, ki compte 334 pâdjes, èt pou l'orgânisâcion du l' fiêsse.

Vous trouverez l' lîve dans toutes les bones libreries du pays, û an l' coumandant amon Weyrich édition, Place de la Foire, 9 – 6840 Neufchâteau (061/2794630).

Georges Pêcheur avot dja ène bèle êcspèriance du l' êdicion, ca il è dja scrît deûs fwârts bès lîves su sa contrêye. Pou lès djins ki srînt intèressés, il lî è dmeûre kékes êczamplêres :

- « *Awenne aux portes de l'Ardenne* », Georges Pêcheur, C.A.G.L. Rossignol, 1998.

- « *Mirwart en Ardenne – Un village humilié* », Georges Pêcheur, Weyrich édition, 2002.

I sont disponibles a s'n adresse : Georges Pêcheur, rue d'Eccourt, 24 - 6953 Forrières.

RACONTRÔULE SO SINT DJINGOU AL VÎ SÂM.

D'avant d'ataker :

One racontrôule èst l' conte d'on éven'mint istorike ki a êgzisté èt k' nôs tâyes nos ont dné a cnoke du péres an fis a pus sovint nin mêtowe neûr so blanc. Ki avou l' timps a su kékes fêyes on pô bastârdé po l' rinde pus bê ou a contrâve a n' nin creûre.

Po nos-ôtes lu racontrôule du Sint Djingou chal al Vî Sâm s' aspoie so eune sakwè ku nos avans co todi : on ptit soûrdant ki a dné dèl bone êwe a tote lu populâcion du nosse viêdje, djusk'a vè 1850 la k'on z-a avu l' distribucion ozès manhons. Seûy t-i so trèvint di pus 1000 ans ô long. Èt ki èst co la d' nos djoûs todi fwèrt rèspectèye.

Di wice çoula nos vint-i ?

Vè lès anêyes 750, Djingou di Varennes s' esteût ègadji â chèrvice du s' mèsse : Pèpin l' Bréf. Nin po z-aler s' bate, mins po wârdèr lu pâyse so lès téres du s' Rwè, lu rwèyôme du France du ç' timps la : lu Dutchî d' Neûstrîe (pays ki s' troveût inte lu Loire, lu Brètagne, lu Mantche èt l' Moûse), lu Dutchî d' Bourgogne do kèl lu Bèljike féve partèye, lu Provence èt l'Ôstrâziè, k'èst po l' djoû d' oûy lu Lorin.ne. 'l esteût come on poreût dire, eune sort du Gârde tchampète èt d' Djudje du pâyse ; lès deûs a minme timps.

Lu racontrôule :

Nosse Djingou di Verennes, aspoie d' eune pitite troupe du sôdârts, a rbatout tot s' grand pays la. L' pouve ! C' èst k'on rtrouve dalieûr oûy èco dès traces du la k' 'l a passé ol Holande, ol Nôrmandie, ol Almagne, ol Bourgogne èt ossi

amon nos-ôtes ol Ârdène : al Vî Sâm...

Sorlon çou ku l' vwès dèl racontrôule nos dit : Djingou èt s' troupe sont vni al Vî Sâm èt si ont astampé èl plin.ne ku nos loumans oûy : « la plaine Saint-Gengou ». La ku nos avant po l' djoû d' oûy, lès tèrins du fotbal èt d' tènîs', è bwèrdeûre dèl Sâm.

Â pus sovint, lès campmints si tnèt rèscolés lon èri dès manhons dès djins dè payis. Çouci po n' nin s' mète è dandji. Rapôrt dès dandjreûsès maladèyes ki corèt lès vôyes. Lu troupe ribat tot lès hamtés dvins l' contrêye po î acompli sès dvwèrs. I fât compter ku çoula l's-î prind sakin'mint deûs samin.nes.

Po magni, lès sôdârts si vont aporvûzioner adré lès cinses ki sont oblidjées d' lès noûri. Kwand a l' êwe, c' èst l' pus gros dès problêmes. Ca l' êwe bone a beûre, èst foû râre, ottant l' cisse dès pus' âtoû dès manhons, sovint èpufkinés pa dès anviron'mints nin fwèrts prôpes ; kwand al cisse dès rivîres, habitèyes du rat èt du totes sôrts du ptitès bièsses, pwèrteûses du mèhins, c' èst dandjreûs d' è beûre. Fât saveûr, ku l' pèsse èt co pus', lu colèrà, du ç' timps la, èstint câse du grands ravadjes. Fwèce èstève don du rcwèri dès ptits soûrdants bin prôpes èt hêtîs. N'è trovant nole pârt, âtoû d' la k' 'l èstint, lu troupe ni poleût ni beûre ni s' lâver. Çou ki po l' pus sûre ènondat on mécontint'mint foû mèzeure.

N' ayant d' ôtes bones manîres ki l' priyîre, Djingou si tapa a djinos èt priya. Après on long momint du milicome, i s' lèva, passa oûte dèl Sâm èt s' rinda vè l' houlê ki coût lu long dèl plin.ne. D' on plin còp, i planta si èpèye d'vins l' houlê èt d' la, abrotcha on soûrdant d' clér èt frisse êwe. Çou ki pèrmèta du

disseûler lès sôdarts èt du subvini a leû vikêdje. Oûy, lu fontin.ne èst todi bin la, èt c'èst lèye k' a pèrmètou ku l' Vî Sâm vèyasse lu djoû po d' bon.
Joseph Baccus dèl Vî Sâm.

TIFINAR

Èn ârtike di Wikipedia, li libe eciclopedeye.

tite en alfabet tfinar (*Agraw*) d' ene gazete amazir do Marok

Li **scrijha tfinar** (*tifinaght*, en amazir), c' est en alfabet speciâl po scrire les lingaedjes [amazir](#) u berbère, employî pàs [Touwaregs](#) dispoys pus d' 2.500 ans.

Li scrijhaedje en alfabet tfinar est pratiqué asteure e [Tchad](#) ey e [Nidjer](#), la k' ene pitite [gazete](#) culturele est eplaidêye mitan e francès, mitan e tfinar. Divant l' [3inme sieke](#) il esteut pus lådje sipârdou, ey employî pa tos les [Berberes](#) so tote l' Afrike bijhreçe, disk' às [lyes Canareyes](#). À [Marok](#), i fourit ricnoxhou come alfabet po raprinde l' amazir dins les scoles e [2002](#).

L' alfabet tfinagh fourit-st ecôdé dins [unicôde](#) à mitan d' l' anêye [2004](#), dins l' espåce d' ecôdaedje U+2D30—U+2D7F.

Istwere des tfinar / scrijhaedje libike

Les purmirès modêyes do scrijhaedje, k' on lome *sicrijhaedje libike*, ont aparexhou à 6inme sieke divant noste ere. Li plupårt des sincieus pinsèt ki les tfinar ont, come tos les ôtes alfabet del redjon, leu oridjinne dins l' [alfabet fenicyin](#); mins tertos èn sont nèn d' acoid, end a ki pinsèt ki les tfinars pòrènt aveur copyî l' alfabet des fenicyins eyet co èn ôte sicrijhaedje diferin; ou co des cis ki pinsèt ki ça pòreut esse ene edvencion purmint berbère

et k' i gn âreut k' l' ôre alfabetike prin des fenicyins. Po les cis ki pinsèt ki ça âreut stî copyî des fenicyins l' etimolodjeye di *tifinagh* (k' est on pluriyal) ça sereut *les (letes) fenicyinnes*.

I gn a deus sôres di scrijhaedje libike, li ponan-trece eyet l' coûtchantrece. Li cogne coûtchantrece a stî employeye åd dilong del [Mîtrinne Mer](#) a pârte del Cabileye disk' à Marok eyet les lyes Canareyes, dismetant kel cogne ponantrece a stî employeye dins l' Constantinwès, en Aurès, ey el Tunizeye. I gn a kel cogne ponantrece k' a stî dischifréye pol moumint, grâce k' i gn a brâmint di tecses bilinwes [punike-libike](#). On cnoxhe li valixhance di 22 senes so 24. D' après Février (1964-65), li cogne coûtchantrece sereut co pus viye, dismetant kel cogne ponantrece s' âreut raprotchî do scrijhaedje punike. Çou k' on sait do scrijhaedje libike:

-c' est èn [abdjad](#), ki note fok les cossounes

-les dobès cossounes (djeminâcion) n' est nèn notêye
-li cogne coûtchanrece a 13 letes di pus

-les tecses sont à pus sovint des dicâces ou des epitafes, foirt courts.

-li sins do scrijhaedje n' est nèn ficsé (mins c' est à pus sovint scrît d' astampé, do bas viè l' copete, avou on mot ou sins etir so tchaeke roye).

-kêkes letes permetèt di saveur ki c' est l' kimince d' ene roye; on lome ces letes des **letes directresses**, ou des **senes directeus**.

tfinar do Sara

Les tfinar do Sara, eto lomés *libico-berbère* ou co *vî touwareg* sont l' etape shuvante do scrijhaedje. I gn a sacwants senes di pus, etur zels on trait d' astampé po noter ene voyale /a/ al fén des mots.

Ci scrijhaedje la a stî employî po scrire li vî touwareg, mins on n' etind nèn enute ces tecses la.

Les dierins bokets d' tecses sicrîts inla l' ont stî dvîes les anêyes 1600-1700.

On n' kinoxhe nèn bèn l' manire ki l' passaedje do libike âzès tfinars do Sara s' a fwait. Motoit bèn ki les deus ont egzisté l' onk a costé d' l' ôte. On n' sait nèn nerén si l' aparintaedje si doet fé avou l' libike ponantrece oudonbèn l' coûtchantrece.

C' est P. de Foucauld k' a trové les valixhances des senes do scrijhaedje des tfinars do Sara.

tfinars touwaregs

C' est li scrijhaedje employî co asteure pâzès [Touwaregs](#). I gn a des diferinces dins les valixhances des letes, ki corespondèt âzès diferinces fonetikes inte les diferins diyalekes, eyet kékès variantes di cogne, mins pol plupårt c' est l' minme sistinme employî totavå, eyet les cis ki savèt lére etindèt âjheymint les tecses sicrîts dins èn ôte pârler touwareg.

neyo-tfinars

Al fén des [anêyes 1960](#) l' Academeye Berbère va diswalper on scrijhaedje pol lingaedje berbère, a pârte des tfinars touwaregs tot radjoutant sacwantès letes. I fourît spârdous emey les vicantisses del tuzance berbère, à [Marok](#) eyet l' [Aldjereye](#), et co emey les abagués e l' Urope (copurade a Paris).

I gn a yeu sacwantès modêyes ene miète diferinnes, po sayî d' amidrer ou d' coridjî des sacwès; emey zeles li prôpozaedje da S. Chaker, ki va esse al bâze do prumî normâlijhaedje oficir des neyo-tfinars, fwait pa l' Institut Royâ del Culteure Amazir do Marok (IRCAM).

Tos les scrijhaedjes neyo-tfinars si scrijhèt di hintche a droete, tot notant totes les voyales.

Comparâjhon des tfinars difoûtrinnes hårdêyes

[documint do propôzaedje po l' radjoutaedje des tfinars dins](#)

unicôde

(http://cooptel.qc.ca/%7Epandr ies/propo_tifinagh.pdf) (e francès; on y pout vey dins l' documint PDF li cogne des letes tifinar, si vos n' arivez nén a les vey so cisse pådje ci avou l' betchteu da vosse) Waibe di l' IRCAM (<http://www.ircam.ma/>) Prin del pådje «<http://wa.wikipedia.org/wiki/Tifinar>»

Eployaedje à Marok

I gn a-st avou des grandès bates po saveur ké scrijhaedje eployî; d' on costé les wårdiveus volant eployî l' alfabet arabe, come on a *todi fwait* dispoij la ddja sacwants siekes, eyet les moderniveus ki volént eployî èn alfabet latén modifyî, paski, sapinse zels, on n' pôreut viker l' modiernité k' avou cist alfabet la. À Marok, l' IRCAM a tchoezi ene troejhinme voye, li cene purmint amazire des (neyo)-tfinars. L' alfabet tifinar eployî à Marok a stî normâlijhî, eyet les tfinars (ossu Bén les cis d' l' IRCAM, ki les letes touwaregues eyet les ôtes neyo-tfinars) ecodés dins unicôde 2004, dins l' espåce d' ecôdaedje U+2D30—U+2D7F, drovant lådje les ouxhs del modiernité po ci vî scrijhaedje la.

Apriyesse avou li scrijha tifinar e Marok

Les prumirès scoles moennreces (ene trintinne) ont cmincî a l' acsegnî e 2003-2004. E l' anêye di scoles 2004-2005, brâmint des scoles di l' Estat l' acsegnnut, et gn a des lives po fé. Les djins n' ont waire trové a rdire. I pinsèt ki li scrijha di l' amazir a todi stî insi, a môde d' on "scrijhaedje tchinwès". Les tchinnes di tévé do payis ont sovint mostré des rpoirtaedjes la k' les scolîs et scolresses sicrijhnut eyet prononcî des mots en amazir.

Eployaedje ôte pâr

Les tfinars touwaregs sont eployîs co e Tchad ey e Nidjer, la k' ene pitite gazete culturele est eplaidêye mitan e francès, mitan e tifinar. Mins, al diferince di çou k' si fwait asteure à Marok, i n' a nén di scolaedje, eyet pô d' djins el savèt scrire (sovint d' pus d' femes ki d' ômes, ki ces cis scrijhèt pus voltî en arabe) Mâgré kel ravicaedje des (neyo)-tifinar âye sitî fwait pa des berberes d' Aldjereye, i scrijhèt à pus sovint avou l' alfabet latén, wårdant les tfinars po les tites, les afitches; dj' ô Bén pus come simbole ki come scrijhaedje di tos les djoûs; mins ça pôreut motoit candjî avou l' egzimpe marokin.

I gn ourit eto ene waibe-gazete tunizyinne ki parexha ttafwaitmint e tfinars (hâynés avou des imâdjes, c' esteut kékès anêyes divant k' les tfinars soeyexhe dins unicôde).

Foyoû d' lijhaedje et d' prezintaedje di des lives e walon (Wikipedia).

L' ome ki n' dimandêve rén (roman) (Emile Sullon, 2002). "L' ome ki n' dimandêve rén", c' est on roman policî, sicrît a môde di comedeye "à la De Funes" pa Emile Sullon, et k' a vudî e 2002 âs eplaidreyes Dricot a Lidje, po l' anêye Simenon.

C' est onk des deus prumîs romans policîs, e walon, avou "On byin brâve ome" da Chantal Denis k' a rezhou l' minme anêye."L' ome ki n' dimandêve rén" a stî publiyî avou, a l' evier, li ratournaedje e francès, al libe, da Robert Ruwette.

== Rascourti ==

L' ome ki n' dimandêve rén, c' est Djâke Mamé. C' est èn ôrfulin k' a stî aclevé pa des beguenes tins del guere di 1940-1945 et il atouma k' i n' a mây avou des papîs.

Disk' à djoû ki deus adjints d' police li vont ramasser pask' i

rshonne come deus gotes d' aiwe a on bandey k' on-z a cossemé si poitrait-robot. C' est l' commissaire Laroche k' a pexhî l' oujhea (si on pout dire). Mins, e profitant d' on comelaedje des ôres [ordres] à commissariat, Djâke Mamé schipe evoye - pa l' ouxh d' intrêye - tot djhant, hâynetmint: dji n' a nén k' ça a fé la, mi.

Mins tot rotant po-z aler ovrer (do djârdinî) amon ene pratike, la k' i tchait so ene crapåde ki s' tapêve e Mouze. I plonke et schape li glawene. Mins li tins di s' raveur (lu, Djâke), vo l' cial (leye, li djonnete) zouptêye evoye, et c' est co l' Djâke Mamé - co trop dshoflé po poleur dire "pan" -, k' on emoenna âs Urdjinces al Citadele.

Mins a l' ospitâ, gn a onk des policîs di lanawaire ki va rcweri s' mame k' a stî passer des egzamins. I ricnoxha l' Djâke, dabôrd. Et après co tote ene paskeye vo l' rila avou des pôcetes. Mins i s' rischape co et ci cōp cial, Laroche nel ritrovrè nén dvant lontins...

Si vos lijhoz l' live, vos sâroz pocwè li Djâke Mamé rshonnéve à poitrait-robot. Vos sâroz co ki s' vrayi no, c' esteut Djihan-Batisse Lagaesse. Mins sabaye s' el commissaire Laroche rimetrè l' mwin sor lu ? == Plaçaedje di l' istwere dins l' tins et dins li spåce ==

Li spoûle si passe a Lidje. Li feme ki s' neye, est dins l' Derivâcion. Et l' costume da Djâke Mamé si trove e brebåde dins l' Canâ Albert. Djâke Mamé si rtrouve à siervice des "strapants cas" [urgences] el clinique del Citadele.

L' istwere si passe a pô près cwand elle a stî scrîte, inte 1995 et 2000. Djâke Mamé a vnou à monde e 1940, et l' ôrfulinat la k' a crexhou catchént des efants djwifs. (Eto, c' est li ptiit oujhea da Djâke Mamé k' on-z a mostré cwand les controleus almands î ont-st avoré, on djoû).

Djâke Mamé a don 55-60 ans. Il a co del foice assez po-z aler rapexhî ene feme ki s' neye mins après, i puptêye come on vî tchvâ. Â commissariat, i rescontere èn abagant tchetchene, tchessî di s' payis dandjreus el guere di Tchetcheneye (1997).

On curé a stî touwé a l' orfulinat après kel Djâke mamé, k' î fjhéut âcolete, a yeu cwité. Did la, li commissaire Laroche va pinser k' c' est l' ancynin âcolete k' a touwé l' priyesse pask' el margougnive. C' est des cayets (sins djeu d' mot) k' on tuzéve brâmint di ç' tins la cwand on-z a yeu ramassé Dutroux e 1996.

== Corwaitaedje tecnike ==

=== Li langue di "l' ome ki n' dimandéve rén" ===

C' est do walon foirt âjhey a lire, sins waire di målâjheys mots, po on Lidjwès, do moens. Sacwants beas mots: rékem: Kî çk' âreut polou dire k' i n' aveut nole parintêye inte Djâke

Mamé et l' rékem e kession ? (on rékem, c'est èn ome k' on n' voet nén trop voltî, pask' i fwait do mâ, k' i n' a pus rén a piede. e francès triste individu, triste sire, vagabond, clochard, truang.

=== Li lingaedje des personaedjes ===

L' oteur tént conte des uzaedjes des lingaedjes a Lidje e 1995. Les policîs fwaiynut leus inketes e francès mins djâzèt walon inte di zels. Li doctoresse walafrikinne (ene noere, dabôrd) kinoxhe li tchanson "Mareye Clape-shabot, dazâr d' aveur fwait l' sint Torea cwand elle esteut studiante.

=== Tuzaedjes sol walon ===

Emile Sullon mostere co on còp k' il a ene bon kinoxhance des piceures des deus langues. Metans ses reflections po mostrer l' diferince inte li francès "avoir du flair" ki vout dire po on policî: sinte la wice k' i fât moenner l' inkete. Aneur del

"flaire" e walon vòreut dire flairer, oder mwais, cwè !

Al fén, li mwaisse-indice ki va permète di rtrouver Djâke Mamé, c' est ene ratourneure k' i dit tofer::Ni m' fijhoz nén pixhî del confiteure .

=== Tecnikes di racontaedje ===

Dins s' racontaedje, li scrijheu s' adresse cobén âs lijheus.: "Vos m' alez dire ki dji câze po n' rén dire" l' fwait eto del sociodjeye comparêye, e mostrand l' diferince inte deus ome ki n' dimandént rén: Diyodjinne ki dmoreve dins on tonea do tins des vîs Greks, et ki pleut atôtchî on rwè, et Djâke Mamé, ki s' a dvou fé crexhe li bâbe po poleur viker e pâyé.

Les câzaedjes li câzeu est sovint metou padrî l' djâzaedje, inte âtchetes:: Vos m' prindoz po ene biesse? (derit i l' commissaire).

=== Manaedjmint do suspinse ===

Les moumints d' suspinse ni durèt nén lontins. L'istwere avance raddimint . Tolminme ci n' est k' dins les dierinnès pâdjés k' on sait cwè so l'ome do poitrait-robot.

Eto, al fén, on n' sâre mây si l' curé k' a stî touwé e 1952 aveut margougnî Djâke Mamé. Cwand l' commissaire lyi dmande pocwè k' i n' a pus volou fé l' âcolete, sacwants moes pus timpe, noste ero respond:: Paski dj' end aveu plin l' cou ! On pout comprind come on vout !

Po-z atchter l' live: dimandez a vosse livrî del kimander a Dricot

(<http://www.dricot.be/>) Vos l' ploz eto aler cweri al livreye Moinet 243, rowe cola Spirou a Grivgnêye (04 305.37.94), <http://www.librairiemoinet.be>

(end on todi a vinde).

Rilidjons:

Islam des lumières ou islam des ténèbres ?

Kén islam po dmwin ?

C' est l' minme tite ki po nosse live : "Ké walon po dmwin ? "

Ostant dire docô k' on n' sâreut responde al kesse so les sacwantès royés di ç' papî cial. Dji vos revoyrè roetebale a deus lives ki vnèt d' vudf lanawaire.

Li prumî da Olivier Roy, mândjurer al Sicole des hôtes Studes e Syinces Sociâles a Paris, escrît en inglès "Globalised Islam: the search for a new ummah" (Columbia University Press). Po les cis ki n' lijhèt nén l' lingaedje da Shaekespeare, gn è dvreut aveur bérade ene modêye e francès eplaidéye ene sawice.

Li deujhinme live, c' est onk da Malek Chebel, èn antropodjisse aldjeryin: "Manifeste pour un islam des lumières: 27 propositions pour réformer l' islam" (Hachette).

Olivier Roy saye di corwaitî li movmint estrinmisse di l' Islam k' on lome les Salafisses. I n' a nén les pinse ki c' est li cdujhance des Amerloxhes e l' Irak ey el Palestene k' ecoraedje les aschativeus [radicaux] muzulmans. Les Salafisses, sapinse l' Olivî, c' est ene ôte vizaedje do mondialijaedje.

I n' sont nén po fé rviker les viyès tuzances des payis moslimîs did la k' i vnèt. I n' magnront nén des ptits wasteas do Marok u del Turkeye, mins on pistolet âs vitolets [hamburger] atchté dins on Macdo avou del tchâ halal (kel biesse a stî ahorêye avou les dujhances muzulmandes). Et boere on "Mecca-Cola", ene mâke di fabrike enondêye pa on Tunizyin et ki rclame: "Boevoz sûtî ! 20 âcint des wangnes seront reployeyes po-z aidî les pôves di vosse payis."

Les Salafisses polèt esse foirt pâjhûles, mins, s' i divnèt des sôdârs pol "Djihad", il iront el Bosneye, el Tchetcheneye u e l' Afganistan. Nén el Palestene u e l' Irak, la k' on s' bate po des idintistés nâcionâles.

Les salafisses pôrént esse riwaitîs come li modêye d'âdjourdu do movmint ipî u del foite-gâtche des anêyes 1970. I trovèt des shuveus dins les minmes gropes sociâs: les "ptits bordjoes" et les cotuzeus (intellos), copurade les cis des payis muzulmans k' ont vnou bouter dins les payis do Coûtchant. Mins eto emey les djonnes sins ovraedje ki dmorèt dins les gayolires âtoû des grandès veyes, et ki n' ont pus nou soûmint culturel po s' î anancer.

Malek Chebel, lu avou, kinoxhe bèn les Salafisses et tos les noû-fondamentalisses. Elzès voet evi, mins i sait bèn ki ci movmint la est metou so bele voye a câze do djantî politike [échiquier politique] dins les payis muzulmans. Si n' est i nèn tinre po les moenneus di ces payis la. Aschoûtans l' :* Gn a nèn on seul payis arabe la k' les djins son seurs di leus abondroets, waerantis pa des lwès et ene vraiye djustice.* Dins li scolaedje des efants et des djonnes po lzi fé trover ene plaeece, tos les payis arabes ont fwait berwete.* Tos les moenneus des payis arabes si rimplixhèt leus taxhes avou les liârdès di l' Estat, et leyî leus djins dins l' mizere.

Chebel trove ki l' islam, ene rilidjon foirt mâ cnoxhowe avå droci, a, divintrinnmint, tot çou k' i fât po candjî tot çoula. I suffixhreit di corwaitî les tecses sacrés, l' Alcoran et l' Vicâreye do Profete (Hadith) avou les ouys del Râjhon, avou les ouys des Loumires (sapinses a Descartes).

Did la, 27 atâvlas [propositions], foirt djenerâs, po fé bodjî li Grande Taijhance [Minorité silencieuse] des Muzulmans, ki n' sont nèn po les gueres et les disdus.

L' idêye est di saetchî les djonnes des payis arabes foû des grawes des vîs paltots d' pretcheus ki djâznut come la

1400 ans, et ki vôrént ki tote li société rivicreut come adon.

On sfwait programme, valet, Malek ! Nèn po rén k' on rtrouve, dins vosse live, li mot "utopeye" dipus d' ene dijhinne di côps !

Mins... li batreye [combat] perdowe d' avance, c' est l' cene ki n' a mây kimincî !

Droidimint, les deus lives nos stombièt [stimulent,

aiguillonent] dins noste idêye di spåde li tuzance eyet l' lingaedje walon emey les efants des abagants, arabes u nèn, ki dmorèt el Walonreye. Ostant ça ki les pretchmints dâ Ben Laden.

Lucyin Mahin, li 3 d' nôvimbe 2004.